

PAWEŁ MAREK POGODZIŃSKI

NEOLITYCZNI ŁOWCY FOK Z RZUCEWA – WYSPECJALIZOWANI ZABÓJCY CZY PRZYGODNI MYŚLIWI (PRZYCZYNEK DO BADAŃ)

W okresie neolitu u brzegów Zatoki Gdańskiej pojawiała się ludność, która po raz pierwszy na szeroką skalę zaczyna eksploatować zasoby morskie. Na podstawie charakterystycznych form źródeł archeologicznych odkrytych w miejscowości Rzucewo przyjęto dla tych społeczności nazwę „kultura rzucewska”. Jedną z najbardziej charakterystycznych cech tej kultury, wyróżniającą ją spośród innych kultur archeologicznych rozpoznanych na ziemiach polskich, było polowanie na foki.

Stanowiskiem eponimicznym dla omawianej kultury jest osada odkryta w Rzucewie, miejscowości oddalonej około 4 km na południe od Pucka. Samo stanowisko, położone nad brzegiem Zatoki Puckiej, odkryte zostało w 1894 roku przez miejscowego nauczyciela. Dwa lata później Hugo Conwentz (dyrektor Westpreußische Provinzial-Museum Danzig w latach 1880–1910) przeprowadził pierwsze badania archeologiczne (Król 2012, s. 42). Józef Kostrzewski, który badał stanowisko w 1927 roku, w 1930 wprowadził termin „kultura rzucewska” (Żurek 1954, s. 2 – tam pełna literatura). Kolejne badania podjęto dopiero w 1984 roku, z inicjatywy Danuty Król z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, i trwają one do chwili obecnej (Król 1997, s. 135; 2012, s. 43). W ramach badań kultury rzucewskiej rozpoznano liczne osady, położone wzdłuż wybrzeża morskiego od nasady Półwyspu Helskiego aż po rejon Kłajpedy (Machnik 1979, s. 366–367). Efektem badań archeologicznych prowadzonych na stanowiskach kultury rzucewskiej było odkrycie bardzo licznego i zróżnicowanego zbioru ceramiki, wyrobów bursztynowych, kościanych, rogowych oraz kości ryb i ssaków (Machnik 1979, s. 369–375). W ramach tych prac zadokumentowano, m.in. w Rzucewie i Suchaczu, ślady domostw o konstrukcji słupowej, a także warstwy kulturowe o stosunkowo grubej miąższości, świadczące o długim okresie zamieszkiwania tychże osad (Żurek 1954, s. 2; Machnik 1979, s. 367).

W 2012 roku na terenie stanowiska w Rzucewie utworzono Park Kulturowy – Osadę Łowców Fok, w którym prezentowane są zabytki archeologiczne oraz rekonstrukcje odkrytych obiektów archeologicznych. Pojęcie „łowcy fok” stało się hasłem

rozpoznawczym tego stanowiska, co więcej, stało się także podstawowym sposobem określania ludności kultury rzucewskiej.

Pomimo licznych badań i znacznego przyrostu źródeł archeologicznych można uznać kulturę rzucewską za nadal nie w pełni poznaną, na co zapewne ma wpływ brak szczegółowej analizy pozyskanego materiału zabytkowego (Machnik 1997, s. 131-132). Świadczy o tym choćby to, że wciąż jedną z najważniejszych publikacji dotyczącą tej kultury jest artykuł (opublikowana praca magisterska) Jana Żurka, w którym opisane są wyniki badań archeologicznych z lat 1927–1929 (Żurek 1954).

Nowsze badania przyniosły za to ustalenia chronologiczne oparte na datowaniach radiowęglowych C14, które pozwoliły na wydzielenie czterech faz/poziomów osadniczych osady w Rzucewie. Najstarszy z wyróżnionych poziomów związany jest z kulturą ertebølle, datowany na 5210 ± 350 BP, druga próbka 5210 ± 40 BP¹, powiązane z nim elementy drewniane interpretowane są jako przystań (Król i Schild 2009, s. 265). Poziom drugi powiązany jest z materiałami kultury amfor kulistych i jest datowany na 4750 ± 35 BP (Król i Schild 2009, s. 265, 266, ryc. 6). Kolejny poziom, związany z trwałym osadnictwem, związany jest z materiałami ceramicznymi typowymi dla kultury ceramiki sznurowej i datowany jest 4050 ± 35 BP; co istotne, na poziomie tym występują przede wszystkim kości fok (Król i Schild 2009, s. 264, ryc. 4, s. 265, ryc. 5). Przez czas trwania kultury rzucewskiej używano naczyń glinianych charakterystycznych dla różnych kultur archeologicznych, jednak przez cały okres użytkowania osady w Rzucewie, jako cechę wspólną dla wszystkich wyróżnionych kultur, można uznać gospodarkę opartą na zasobach morskich.

W trakcie badań archeologicznych prowadzonych na stanowisku w Rzucewie rejestrowano liczne materiały osteologiczne, w tym kości fok (Lubicz-Niezabitowski 1928; Lasota-Moskalewska 1997; Makowiecki i Król 1997; Makowiecki 2003; Stora 2009), które pozwalają na postawienie tezy, iż ludność kultury rzucewskiej zajmowała się (głównie?) polowaniem na foki (Machnik 1979, s. 75; Król 1998, s. 15-18; 2012, s. 44). Analiza archeozoologiczna materiałów pozyskanych w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w latach 1984–1987 wykazała, że na łączną pulę 1356 kości – 780 to kości bydła, a dopiero drugą grupę stanowiły kości fok, w ilości 404 fragmentów (Lasota-Moskalewska 1997, s. 163-164). Daniel Makowiecki zauważa, że w zbiorze z Rzucewa rozpoznano dużą liczbę zębów i „jeśli odrzucimy je jako kategorie niekorzystnie modyfikujące udziały procentowe zbioru faunistycznego z Rzucewa”, to zbiór ten będzie przedstawiał się następująco: foka 371, bydło 86, owca/koza 41, świnia 32 (Makowiecki 2003, s. 88). Warty odnotowania jest marginalny udział w ogólnej puli zwierząt leśnych: tura, dzika, jelenia i lisa (?) (Lasota-Moskalewska 1997, s. 164). Co ważne, analiza szczątków wykazuje, że foki były oprawione w całości, natomiast kości pozostałych zwierząt to głównie głowizna, co pozwala na posta-

¹ Warto jednak zauważyć, że w artykule tym na ryc. 5 „Rzucewo – profil z wydzielonym poziomem ertebølle” wymieniony jest wynik datowania C14 5570 ± 40 BP (Król, Schild 2009, s. 265).

wienie teorii, iż pozostałe części zwierząt zabierano na długie łowieckie wyprawy lub były one obiektem wymiany za mięso focze upolowane przez inne grupy społeczne (Lasota-Moskalewska 1997, s. 166). Uwzględniając tę drugą koncepcję, można byłoby uznać osadę w Rzućewie za „punkt wymiany” pomiędzy dwoma grupami kulturowymi. Być może wyniki badań są adekwatne do stanu przebadania osady – w innej części stanowiska mogą zalegać głównie kości pochodzące z tuszy fok.

Spośród 127 zabytków kościanych odkrytych w latach 1927–1929 tylko 3 pochodzą ze szkieletów fok (Makowiecki, Król 1997, s. 168, tab. 2).

Kości fok z badań rzućewskich prowadzonych w latach 1984, 1987–1990 i 1996 poddane zostały szczegółowym analizom, które pozwoliły, między innymi, na oznaczenie taksonomiczne gatunków, ilości oraz wieku fok (Storå 2009). Na podstawie analizy materiałów wyróżniono 162 wybrane elementy szkieletu trzech gatunków fok. Pozwoliło to na określenie minimalnej liczby osobników foki grenlandzkiej na 19, foki obrączkowej na 6, a foki szarej na 2 osobniki. Warto w tym miejscu odnieść się do badań etnograficznych prowadzonych wśród rybaków nadmorskich, żyjących w XIX i XX wieku, które wykazały, iż niektórzy z nich byli w stanie sami, przy pomocy dość prostych metod (o czym poniżej), upolować w ciągu swojego życia kilkanaście fok (Kuklik 2005). Rodzi się więc zasadna wątpliwość, czy rzeczywiście można twierdzić, iż mieszkańcy osady w Rzućewie byli głównie „łowcami fok”.

Warto także odnieść się do teorii samej metody łowów fok. Jan Storå słusznie zauważa: „oczywiste jest, że polowanie na foki było ważnym sposobem zdobywania pożywienia w Rzućewie, aczkolwiek zasady łowieckie związane z połowem fok nie były dotąd szczegółowo badane” (Storå 2009, s. 338). Przyjmuje się, że łowcy z Rzućewa polowali na foki przy użyciu harpunów² o grotach (?): rogowych o długości ok. 15-20 cm (Król i Kurowska 1998, s. 17; Król 2012, s. 47) lub kościanych (Król i Kurowska 1998, s. 17). Odnosząc tę teorię do znalezisk archeologicznych z badań rzućewskich, wydobyto albo dwa fragmenty grotów harpunów (Żurek 1954, s. 16, 22, ryc. 22), albo tylko jeden przedmiot kościany, który można uznać za fragment grotu harpuna (Makowiecki i Król 1997, s. 172). Wydaje się, że przy stosunkowo licznych znaleziskach przedmiotów kościanych i rogowych (Makowiecki i Król 1997), tego typu znalezisk powinno być zdecydowanie więcej. Odnosząc się do starszych zabytków z tego regionu Pomorza – znane są co najmniej dwa groty harpunów, zachowane prawie w całości (Król i Kurowska 1998, s. 12, ryc. 1, 13).

Być może łowy te miały zdecydowanie inną formę i w tym zakresie warto odnieść się do źródeł etnograficznych z terenu Nordy – północnych Kaszub (Kuklik 2012, s. 11-13). Najprostsza forma polowania były łowy w czasie linienia fok³, które

² Harpun składa się z grotu osadzonego na drzewcu. W literaturze dotyczącej kultury rzućewskiej przytaczane są często niespójne informacje dotyczące tej broni, choćby: „z rogu wykonywano harpuny [...]”. Długość harpunów wynosiła ok. 15-20 cm” (Król 2012, s. 47).

³ U foki szarej okres ten przypada na przełomie maja i czerwca. Zwierzęta pozostają wówczas na lądzie, nie jedząc nawet przez kilka tygodni (Gójska 2012, s. 8).

polegały na tym, iż w okresie tym skradano się do zwierzęcia od strony zawietrznej, uniemożliwiając mu ucieczkę do wody, a następnie zabijano je uderzeniem pałką lub beką⁴ w nos (Fokarium 2014). W Zatoce Gdańskiej polowania za pomocą beki odbywały się głównie zimą, na lodzie. Foka lub rybacy tworzyli przeręble, w których zwierzę to mogło zaczerpnąć powietrze, następnie po ukazaniu się głowy na powierzchni wody uderzano silnie, starając się wbić ostrze w nos zwierzęcia (Znamierowska-Prüfferowa 1988, s. 83-84). Foki poławiane były głównie ze względu na tran, który uważano za skuteczny lek na gruźlicę. Mięso było najczęściej suszone i wędzone, a za przysmak uchodziła świeża wątroba (Znamierowska-Prüfferowa 1988, s. 84).

Badaczka stanowiska rzucewskiego Danuta Król uważa, iż na foki wyprawiano się aż po ujście Wisły, na dzisiejsze Żuławy (Król 2012, s. 44). Warto dodać, że odległość ta w linii prostej wynosi prawie 50 km. Autorka nie przedstawiła na jakiej podstawie formułuje swą hipotezę. Pojawia się w tym miejscu dodatkowe pytanie: czy rzeczywiście musiano pływać aż na taką odległość by polować na foki? Nie są mi znane żadne opublikowane informacje skłaniające ku koncepcji, iż łowcy musieli się wybierać na polowanie aż po ujście Wisły. Uwzględniając zmiany klimatyczne, środowiskowe i wodne nie ma podstaw by nie zakładać, iż foki nie pojawiały się w bliższej okolicy osady w Rzucewie.

Mieszkańcy osady w stopniu marginalnym zajmowali się uprawą, a podstawą utrzymania była hodowla oraz rybołówstwo (Machnik 1979, s. 375). Pozwala to na postawienie tezy, iż polowanie na foki było zajęciem sezonowym, uzależnionym od obecności fok w pobliżu Rzucewa. Założenie to potwierdzają wyniki badań kości fok, na podstawie których wyróżniono dwa wyraźne okresy, w jakich polowano na foki: późna zima/wczesna wiosna i jesień/wczesna zima (Storå 2009, s. 341). Zapewne głównym celem polowania było zdobycie tranu i futer, a w dalszej kolejności zapewnienie pożywienia. Powyższe zestawienie ma analogię do funkcjonowania rybaków kaszubskich, jeszcze do I połowy XX wieku, dla których głównym źródłem pożywienia były ryby, przy niewielkim udziale zwierząt hodowlanych, a polowanie na foki były zjawiskiem sezonowym (Kuklik 2012, s. 14-17; Znamierowska-Prüfferowa 1988, s. 84).

Podsumowując można stwierdzić, iż pomimo licznych badań, a stosunkowo nie-licznych opracowań tej specyficznej kultury neolitycznej nadal wiele kwestii pozostaje otwartych. Kultura rzucewska jest interesująca i unikalna w skali odkryć archeologicznych na terenie Polski. Za fenomen tej kultury należy uznać umiejętność wykorzystywania zasobów morskich w sposób niemal przemysłowy. Po zaniku kultury rzucewskiej nastąpił długotrwały okres „odwrócenia się” od morza. Ponowne,

⁴ Beka to specjalne narzędzie do łowów na foki. Według opisu „jest to żelazne narzędzie przypominające kilof, rodzaj mocnego haka z zadziorem, od tępej strony zakończonych tuleją do osadzania w niej drewnianej rękojeści o długości ok. 1-2 m. Żelazna część beki ma 26-30 cm. Do rękojeści przywiązywano grubą linkę o długości 80-100 m” (Znamierowska-Prüfferowa 1988, s. 83).

tak intensywne osadnictwo oparte na gospodarce morskiej, w tym regionie Morza Bałtyckiego, nastąpi dopiero w okresie wczesnego średniowiecza. Dowodzi to wyjątkowości opisywanej kultury.

Adres autora:

mgr Paweł Marek Pogodziński
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
ul. Mariacka 25/26
80-833 Gdańsk

BIBLIOGRAFIA

Fokarium

- 2014 *Historia fok z Zatoki Puckiej*, <http://www.fokarium.com/fokarium/histfok.html>, dostęp 13.05.2014 r.

Gójska A. (red.)

- 2012 *Program ochrony foki szarej – Projekt*, http://awsassets.wwfpl.panda.org/downloads/program_ochrony_foki_szarej.pdf, dostęp 13.05.2014 r.

Król D.

- 1997 *Excerpts from Archaeological Research at Rzucewo, Puck Region*, [w:] *The Built Environment of Coast Areas Turing the Stone Age*, red. D. Król, Gdańsk, s. 135-150.
2012 *Osada łowców fok w Rzucewie*, [w:] *Ziemia Pucka. Przewodnik*, Gdańsk, s. 41-55.

Król D., Kurowska J.

- 1998 *Pradzieje*, [w:] *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk, s. 11-35.

Król D., Schild R.

- 2009 *Elementy stratygrafii zespołu osadniczego z epoki kamienia w Rzucewie, gmina Puck, stanowisko I*, [w:] *Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 261-267.

Kuklik M.

- 2005 *Dzieje Helu. Polowanie na foki c.d. (odcinek 96)*, „Helska Bliza”, nr 4 (192), http://www.przyjacielehelu.pl/helska_bliza/hb_192/hb.htm, dostęp 13.05.2014 r.
2013 *Tradycja i dziedzictwo kulturowe powiatu puckiego*, [w:] *Ziemia Pucka. Przewodnik*, Gdańsk, s. 11-40.

Lasota-Moskalewska A.

- 1997 *Animal Remains from the Neolithic Settlement*, [w:] *The Built Environment of Coast Areas during the Stone Age*, red. D. Król, Gdańsk, s. 162-166.

Lubicz-Niezabitowski E.

- 1928/1932 *Szczątki zwierzęce z osady neolitycznej w Rzucewie na polskim wybrzeżu Bałtyku*, „Przegląd Archeologiczny”, t. IV, s. 64-81.

Machnik J.

- 1979 *Krąg kulturowy ceramiki sznurowej*, [w:] *Prahistoria ziem polskich. Neolit*, t. II, red. W. Hensel, T. Wiślański, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 337-411.

- 1997 „Rzucewo Culture” and the Early Horizon of the Corded Ware, [w:] *The Built Environment of Coast Areas during the Stone Age*, red. D. Król, Gdańsk, s. 128-134.
- Makowiecki D.
2003 *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeo-
oichtiologicznych*, Poznań.
- Makowiecki D., Król D.
1997 *Bone and Antler Artefacts in the Rzucewo Settlement*, [w:] *The Built Environment
of Coast Areas during the Stone Age*, red. D. Król, Gdańsk, s. 167-173.
- Storå J.
2009 *Charakterystyka eksploracji fok na neolitycznym stanowisku w Rzucewie*, [w:]
Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu, red. M. Fudziński, H. Paner,
Gdańsk, s. 337-348.
- Znamierowska-Prüfferowa M.
1988 *Tradycyjne rybołówstwo ludowe w Polsce na tle zbiorów i badań terenowych Mu-
zeum Etnograficznego w Toruniu*, Toruń.
- Żurek J.
1954 *Osada z młodszej epoki kamienia w Rzucewie*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”,
vol. IV (1953), s. 1-40.

PAWEŁ MAREK POGODZIŃSKI

NEOLITHIC SEALERS

SUMMARY

In the Neolithic at the Gdańsk Bay appears a population which starts a large-scale exploitation of marine resources. In the literature it is accepted that one of the main activities of these communities was seal hunting. This is indicated by finds of bones of these animals discovered during archaeological excavations, mainly in the settlement in Rzucewo. According to the available sources and analogies seal hunting was rather ad hoc and seasonal activity, while the main occupation was fishing. It is assumed that seals were hunted with harpoons, but almost complete lack of this type of objects indicates that seal hunting was carried out probably by simpler methods. Seals were not hunted in distant places, but in the vicinity of the settlement in Rzucewo.

Despite numerous excavations and an increase of archaeological sources, this culture can be regarded as not fully recognized. Many issues related to the Rzucewo culture still require detailed studies.